

40. ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, № 35160. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941 рр. / С. Підгайний. – К. : Прометей, 1941. – 95 с.
41. ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, № 3499. Кубійович В. Українці в Середньо-Азійському степовому краю / В. Кубійович. – Мюнхен : [б. в.], 1983. – 556 с.
42. Цимбал Б. О. Матеріали фонду Івана Багряного як джерело вивчення громадсько-політичної діяльності української еміграції (друга половина 40-х – середина 60-х рр. 20 ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Цимбал Б. О. ; КНУТШ. – К., 2008. – 224 с.
43. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13 560 слов. Т. 2 / П. Я. Черных. – М. : Рус. яз., 1993. – 560 с.
44. Чернова К. О. Еволюція української діаспори як соціокультурної системи : дис. ... д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / Чернова К. О. ; КНУТШ. – К., 2008. – 414 с.
45. Шандра В. С. Переселення українців до Сибіру: соціальний, чисельний та ментальний вибір / В. С. Шандра // Шандра В. С. Документ, музейний експонат, наратив, письменний источник в культурном трансфере Сибирь – Украина / В. С. Шандра. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2011. – 242 с.
46. Шаповал Ю. І. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) / Ю. Шаповал. – К. : [б. в.], 2000. – 229 с.
47. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки 20 ст. / Микола Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 534 с.
48. Шульга М. Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні / М. Шульга та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп. – 2001. – № 2. – С. 64–89.
49. Якименко М. Роль українців у залюдненні і господарському освоєнні Сибіру та Далекого Сходу (кінець XIX – поч. XX ст.) / М. Якименко // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 110–111.

УДК 94 (477+438)

Людмила Стрільчук

Питання опіки над місцями національної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах

Добросусідські відносини між Україною та Республікою Польща великою мірою визначаються узгодженням трактування спільної історії та опіки над місцями національної пам'яті обох народів. Без цієї важливої складової частини гуманітарних взаємин не можливо реалізувати стратегічне партнерство у двосторонніх відносинах. Питання виявлення, дослідження та впорядкування місць національної пам'яті українців та поляків особливо гостро стоїть на порубіжних землях, які історично були місцем проживання та поховань обох народів.

Ключові слова: місця національної пам'яті, українці, поляки, прикордонні території, узгодження історії.

Стрільчук Людмила. Вопросы опеки над местами национальной памяти в современных украинско-польских отношениях. Добрососедские отношения между Украиной и Республикой Польша в значительной степени определяются по согласованию трактовки общей истории и опеки над местами национальной памяти обоих народов. Без этой важной составляющей гуманитарных взаимоотношений невозможно реализовать стратегическое партнерство в двусторонних отношениях. Вопросы выявления, исследования и упорядочивания мест национальной памяти украинцев и поляков особенно остро стоит на пограничных землях, которые исторически были местом проживания и захоронений обоих народов.

Ключевые слова: места национальной памяти, украинцы, поляки, пограничные территории, согласование истории.

Strilchuk Lyudmyla. The Question of Custody of Places of National Memory in Modern Ukrainian-Polish Relations. Good neighborly relations between Ukraine and the Republic of Poland is largely determined by the agreed interpretation of common history and custody of places of national memory of both nations. Without this important component of humanitarian relations is not possible to implement a strategic partnership in bilateral relations. Question detection, investigation and Sites of National Remembrance Ukrainian and Polish particularly acute in frontier lands, which, because history had a residence and burial of both nations.

Key words: place of national memory, Ukrainian, Polish, border areas, coordination history.

Постановка наукової проблеми та її значення. Місця національної пам'яті українців та поляків є одним із критеріїв підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, певною мірою ланками ланцюга історичного розвитку. Відповідно втрата культурних цінностей, відрив їх від народів мають негативні наслідки для їх цілісного та повноцінного національно-культурного розвитку. У цьому сенсі важливою складовою частиною українсько-польських міжнаціональних відносин є опіка

над місцями національної пам'яті, особливо цвинтарями жертв війни та політичних репресій. Українсько-польське прикордоння, яке досліджується у нашій статті, є місцем особливого скупчення таких місць: могил українців у Польщі та польських цвинтарів на Україні, які через численні трагічні події ХХ ст. рясними скупченнями з'явилися та примножилися на українсько-польському порубіжжі.

Мета статті – простежити та проаналізувати сучасний стан опіки над місцями національної пам'яті українців та поляків на порубіжних землях; виявити чинники, що позитивно і негативно впливають на проблему, порівняти стан опрацювання проблеми українською та польською сторонами.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Сучасні засоби масової інформації досить часто піднімають питання виявлення, впорядкування та опіки над місцями національної пам'яті українців та поляків на прикордонних територіях України та Польщі. Однак інформація, що подається у ЗМІ, здебільшого вузькоспрямована і її не можна вважати повноцінною. Частково досліджувану проблему розглядали у своїх статтях А. Павлишин, Т. Урядова, О. Знахоренко, Л. Стрільчук та В. Стрільчук. Проте існує чимало нових архівних матеріалів, які не доступні загалом, але дають змогу робити висновки та узагальнення щодо сучасного стану проблеми опіки над місцями національної пам'яті у двосторонніх відносинах. Головним джерелом для написання статті стали матеріали архівів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Питання впорядкування місць національної пам'яті в українсько-польських відносинах досить активно обговорюється за весь період незалежного розвитку двох сусідніх держав. І, як свідчить недавня історія, саме цій проблемі судилося стати наріжним каменем двосторонніх взаємин. Адже, на перший погляд, абсолютно благородні намагання обох сторін вшанувати місця національної пам'яті викликали найчастіше протидію або обурення іншої сторони. Адже спільна історія, досить часто неузгоджена в оцінках та трактуванні, неодноразово ставала на заваді міжнаціональному порозумінню та примиренню. Одним із найяскравіших негативних прикладів такої ситуації можна назвати питання відкриття меморіалу Орлят у Львові [6, с. 170].

Проаналізуємо історію цієї проблеми. В 1988 р. створено культурно-освітнє товариство поляків в Україні (далі КОТУП), серед головних завдань якого став захист польських історичних пам'яток в Україні. Майже одразу виникають й розбіжності в середовищі самих поляків – між Спілкою поляків України, Польським товариством Львівської землі та Федерацією поляків в Україні – з приводу відновлення за допомогою польського уряду низки історичних пам'яток, зокрема, Цвинтаря Орлят у Львові. Українське населення теж досить гостро сприйняло відновлення польських історичних пантеонів на українській території, сприймаючи це як претензії поляків повернутися на «кресові землі» [9, с. 81].

Майже десятиліття відбувалися складні польсько-українські переговори, які демонстрували діаметрально протилежне бачення сторонами ситуації щодо реконструкції та відкриття цвинтаря. Існували суттєві розбіжності у поглядах щодо оформлення цвинтаря, написів, які мали бути викарбувані на плитах похованих бійців і т. ін. Врешті намітився прогрес у розв'язанні проблеми, 3 серпня 2000 р. у Варшаві підписано черговий «Протокол українсько-польських переговорів відносно завершення відновлення польських військових поховань 1918–1919 років на Личаківському цвинтарі», підписи під яким поставили заступник міністра закордонних справ України П. Сардачук та секретар ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва А. Пшевозняк. Але на варшавській зустрічі львів'яни не погодилися з низкою пунктів, які були в документі. 8 серпня 2000 р. у Львові відбулося засідання комісії у справах військових поховань, яка прийняла рішення, що положення варшавського протоколу не відповідають українському законодавству [9, с. 85]. Власне, абсурдність окресленої ситуації не потребує коментарів. Проблема Личаківського цвинтаря черговий раз зайшла у глухий кут.

Польсько-українські суперечки з приводу цвинтаря і його символіки тривали і на початку ХХІ ст. І, на нашу думку, тільки завдяки підтримці, наданій польським урядом українській опозиції під час «Помаранчевої революції» 2004 р., суперечності з цього приводу вдалося згладити. Кроком до відкриття меморіалу Орлят стало підписання Міждержавного протоколу 6 червня 2005 р. за підсумками зустрічі у Варшаві державного секретаря України О. Зінченка та голови Бюро національної безпеки Республіки Польща Є. Бара. Варшавським протоколом передбачено, що впродовж 2005–2007 рр. відповідно до «Угоди між Урядом України й Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті та поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 р. Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій (секретар В. Казакевич) і Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва (секретар А. Пшевознік) впорядкують за кошти національних бюджетів по 44 об'єкти на території сусідньої держави [8]. Нарешті, 24 червня 2005 р. за участю президентів Польщі та України на Личаківському цвинтарі відкрито меморіал загиблим

воїнам Української галицької армії та «Меморіал орлят». Питання «Цвинтару орлят» – лише один із багатьох символів спільної українсько-польської історії. Більшість політиків та істориків сходяться на тому, що успішне вирішення цієї проблеми – це знаковий в українсько-польському геополітичному рубежі альянс [1, с. 205].

Не кращим чином виглядала ситуація з українським похованнями у Польщі. У період комуністичної влади тут було знищено цілі кладовища та окремі могили українців, на яких була національна символіка. Протягом багатьох повоєнних років представники української меншини навіть не могли мріяти про установа пам'ятників. Якщо десь з'являвся обеліск чи таблиця, на пошану жертв операції «Вісла», то вони трактувались як нелегальні. Встановлення на могилі таблиці із написом «Тут похований воїн УПА» розцінювалось як порушення законодавства [2].

З 1989 р. розпочинається процес відновлення таких могил силами українських національних громад Польщі. І символічним стало те, що саме на прикордонних з Україною польських землях започатковується процес відновлення українських могил. Зокрема, першими було відновлено пам'ятники у Пикуличах, що поблизу Перемишля. Щоправда, цей процес був досить складним. Постійні суперечки точилися навколо поховань та таблиць на згаданому військовому цвинтарі Січових стрільців в Пикуличах. В 2000 р. там було перепоховано 47 українців, воїнів УПА, яких було експоновано з сіл Бірча та Лішня, що біля м. Сянок.

У 2006 р. в селі Павлокома у присутності президентів Польщі та України урочисто відкрито пам'ятник, який став символом польсько-українського поєднання. У 1945 р. підрозділ Армії Крайової замордував 365 українських мешканців цього села нібито у відповідь за убивство 11 поляків. Протягом кількох років тривали суперечки довкола питання можливості установа такого пам'ятника та напису, який там може бути вміщено. Вирішення питання тривалий час блокували мешканці села. Вони погодились лише тоді, коли А. Пшевознік пообіцяв їм допомогу у встановленні хреста в пам'ять за убитими поляками [2].

Відновлення національних цвинтарів на теренах Польщі та України здійснювалося впродовж двох останніх десятиліть головним чином силами представників національних меншин, молодіжних та волонтерських організацій. Слід визнати, що Республіка Польща, порівняно з Україною, здійснювала значно краще фінансування відновлювальних робіт, про що свідчать численні архівні документи, представлені у фонді «Громадське об'єднання “Польська громада”. Польська культурна спадщина поза межами країни» [14–22]. У фонді міститься 126 справ, 118 із яких – зібрання документів щодо пошуків, відновлення та впорядкування польських цвинтарів на території західних областей України.

Як свідчать архівні документи, Республіка Польща через національні та волонтерські організації з 1996 по 2007 рік збрала повні дані про цивільні та військові польські цвинтарі на території Західної України, уклала детальні реєстри із фотографіями надгробних плит, здійснила впорядкування місць національної пам'яті. Фінансування йшло від держави і від добровільних пожертв, що збирали громадські та національні організації поляків [17, арк. 1–2]. Зокрема, документи згаданого фонду містять детальні реєстри, які включають схеми польських цвинтарів, фото надгробків, копії надписів на польських похованнях, опис стану могил на момент впорядкувальних робіт. Так, наприклад, шість архівних справ стосується м. Дрогобича [14], чотири – м. Збаражу [16; 17], вісім – м. Борислава [18], одна – м. Надвірної [22] і т. д.

Такі ж детальні реєстри є по Тернопільській області (м. Чортків [21], м. Кременець [15, арк. 93], м. Збараж [16, арк. 41]). Документи свідчать, що при дослідженні та впорядкуванні польських цвинтарів на Україні польська сторона мала чітко розроблену схему і послідовно її дотримувалася. Наприклад, польські цвинтарі міст Кременця і Збаража описувалися у 1996 та 1997 рр. відповідно, а Чорткова – у 2001–2002 рр.

Аналогічні реєстри зберігаються в Архіві актів нових, що у Варшаві, по Львівській, Івано-Франківській, Волинській областях. Аналіз матеріалів свідчить, що найбільша кількість польських поховань на території, наприклад Львівської області, зосереджена у Самборі, Дрогобичі, Стрию, Львові. Наприклад, згідно з реєстром у м. Самборі виявлено і впорядковано 120 польських могил міжвоєнного періоду та періоду Другої світової війни [20, арк. 16].

Громадські осередки польської національної меншини на західній Україні активно долучилися до впорядкування та опіки польських цвинтарів на території своєї держави. Зокрема, Товариство опіки над військовими похованнями на чолі з Я. Франчуком, що утворилося при Товаристві польської культури Львівщини, взяло на себе утримання в упорядкованому стані цвинтаря Орлят у Львові. Польське культурно-освітнє товариство «Злагода» м. Борислава взяло під опіку місцевий меморіал. Упорядкування польських кладовищ стало одним із першочергових завдань у роботі Дрогобицького польського культурно-освітнього товариства «Відродження» [23].

Перелік прикладів опіки над польськими цвинтарями у транскордонному регіоні можна продовжувати. Любешівський осередок польської спільноти, що на Волині, ініціював у 1993 р. звернення до польської громадської організації «Охорона польських могил» («Straż Mogił Polskich») для сприяння останньої у встановленні пам'ятних знаків на Любешівщині [24, арк. 1]. Відповідь не забарилася і вже у тому ж таки 1993 р. було привезено і встановлено хрести на польському кладовищі у с. Воля-Любешівська [19, арк. 15]. Отримував любешівський осередок кошти на впорядкування цвинтарів і від польської громадської організації «Стрілець» («Strzelec») [12, с. 3]. З 2011 р. члени цієї організації здійснили ряд поїздок на Любешівщину, де впорядкували могили на старому заміському кладовищі [13, с. 4].

Українські поховання у Польщі у 90-х роках ХХ ст. розшукували та впорядковували переважно представники української національної меншини у РП та волонтерські молодіжні організації. На відміну від Польської держави Україна не виділяла таких значних коштів на розшук та впорядкування українських цвинтарів і, як наслідок, на сьогодні про складення повного реєстру українських могил у Польщі говорити рано. Втім українська сторона зробила теж чимало.

Серед матеріалів поточного архіву Волинської обласної державної адміністрації міститься низка документів, які висвітлюють питання упорядкування українських місць національної пам'яті. Наприклад, станом на 31 грудня 2014 р. на кошти Волинської облдержадміністрації та товариства «Холмщина», а також різноманітних релігійних організацій було проведено роботи у 19 місцях із вшанування української національної пам'яті. Зокрема, на території Люблінського воєводства впорядковано такі місця національної пам'яті українців: у м. Любліні – Кладовище вояків Української Народної Республіки; у м. Холмі – Меморіальна дошка М. Грушевському на фасаді будинку, у якому він народився, пам'ятник Прем'єр-міністру УНР в екзилі 1912–1922 рр. П. Пилипчаку, меморіальна дошка князеві Данилу Галицькому – засновнику м. Холма – у православному храмі Івана Богослова, меморіальна дошка до 60-ї річниці антиукраїнської акції «Вісла» – у православному храмі Івана Богослова, пам'ятний знак до 70-ї річниці масового нищення православних (українських) храмів на Холмщині та Підляшші у 1937–1938 роках – на подвір'ї православного храму Івана Богослова [5, арк. 1–4].

На території Холмського повіту впорядковано Українське кладовище у с. Березному, там же відкрито пам'ятний знак до 60-ї річниці акції «Вісла» поблизу православного храму Св. Володимира, відкрито музей школи с. Березному у якому відображено історію місцевих українців. В с. Верховині відкрито пам'ятник 196-ти українцям – жертвам насильницького переселення 1945 р. На території Холмського повіту також впорядковано український цвинтар у с. Верешині [5, арк. 1–3].

Відновлювальні та впорядкувальні роботи здійснено на і на території Грубешівського повіту. Зокрема, впорядковано українські кладовища у селах Вишневі, Модрині, Ласкові, Шиховичах. У с. Лісках встановлено пам'ятний знак воякам УПА, які загинули у 1946 р. в бою з військами НКВС під час переселенської акції, у с. Шиховичах відкрито меморіал воякам УПА на українському кладовищі, у с. Сагрині відкрито меморіал понад 1000 загиблим українцям (661 – особи встановлено імена) у березні 1944 р. під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту.

У с. Яблочині Влодавського повіту відкрито пам'ятний знак жертвам антиукраїнської акції «Вісла», у с. Бересті Замостського повіту відновлено українське кладовище і встановлено пам'ятний знак [5, арк. 1–4].

У 2005 р. створено українську Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій, яка своїм головним завданням задекларувала намір виконати на території Республіки Польща такі роботи:

- відновити, впорядкувати й облаштувати цвинтарі українських воїнів, які загинули під час польсько-більшовицької війни 1920 р. чи померли в таборах для військовополонених після закінчення цієї війни у Ланьцуті, Пикуличах (Підкарпатське воєводство); Стшалково, Каліші (Велькопольське воєводство), Вадовіцах (Мальпольське воєводство), Тухолі (Куявсько-Поморське воєводство);
- впорядкувати місця поховання українців, загиблих у 1943–1947 рр.: Бересть, Василів, Верещин, Вороновичі, Гдешин, Городиславичі, Ласків, Ліски, Мірче, Модринь, Моложів, Новосілки, Річиця, Сагринь, Смолигів, Стрільці, Турковичі, Шиховичі (Люблінське воєводство), Бахів, Березка, Володж, Гораєць, Завадка Морохівська, Заліська Воля, Карликів, Кобильниця Руська, Корманичі, Лубна, Павлокома, Пискоровичі, Середня, Скопів, Старе Село, Теплиці, Терка, Тисова, Трійчиці (Підкарпатське воєводство);
- увічнити пам'ять українців, полеглих у боях із гітлерівськими військами у 1944–1945 рр., на Дуклянському перевалі (Підкарпатське воєводство) [8].

Без перебільшень можна констатувати, що сьогодні у РП досить поширена тенденція відкриття меморіальних дощок на пошану загиблим полякам, переважно за доби трагедії на Волині. Поза сумнівом, цей складний і до кінця не досліджений епізод спільної історії ще довго стоятиме на заваді міжнародного порозуміння, адже в історико-політичних дискусіях часто лунають судження про наявність двох правд – української та польської.

Попри наявні складнощі українсько-польського діалогу з приводу трактування спільної історії та місць національної пам'яті все ж слід визнати, що дві сусідні країни зуміли налагодити тісне співробітництво у справі облаштування цвинтарів та збереження пам'ятних для обох народів місць [25, с. 129–134]. Прикладом такого позитивного співробітництва є транскордонна співпраця Люблінського воєводства та Волинської області у справі облаштування та збереження місць національної пам'яті. Волинська обласна влада активно ініціює саме цей вектор двосторонніх взаємин, вбачаючи у ньому запоруку міжнародного порозуміння і примирення.

Серед позитивних прикладів українсько-польської взаємодії слід назвати і такий факт: 26 серпня 2010 р. Голова Волинської обласної державної адміністрації Б. Клімчук, Голова Волинської обласної ради А. Грицюк з українського боку та Лодзький воєвода Й. Хелмінська і Маршалок Лодзького воєводства В. Фісяк – з польського підписали Угоду про співпрацю сторін [11]. Зокрема, у Статті 1 Угоди йдеться про те, що договірні Сторони будуть підтримувати співробітництво і обмін досвідом у галузі охорони культурної спадщини, охорони національної пам'яті тощо. Прикладом успішного виконання Угоди може слугувати той факт, що станом на 2011 р. спільно українська та польська сторони впорядкували територію кладовища загиблих українців у с. Сагрині. Нещодавно там завершено роботи по будівництву меморіалу увіковічення пам'яті загиблих українців у 1943–1944 рр. та роботи по благоустрою цвинтаря [4].

Ілюстрацію прикладів опіки над місцями національної пам'яті в українсько-польському транскордонному регіоні можна продовжити ще такими фактами. З літа 2012 р. студенти Волинської духовної семінарії долучилися до впорядкування православних кладовищ українців у Польщі, зокрема в серпні цього року перша така експедиція була здійснена на Холмщину. Ініціатором поїздок волонтерів на кладовища сусідньої країни виступив начальник відділу охорони культурної спадщини Луцької міськради Сергій Годлевський. Семінаристи працювали на православному кладовищі села Бересть нинішнього Замойського повіту Польщі і не просто впорядковували могили, а відслужували молебні за похованими українцями, більшість із яких – жертви українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. Підтримав починання семінаристів і архієпископ Люблінський і Холмський Авель [7].

Упродовж 16–30 липня 2013 р. група з двадцяти студентів IV–VI курсів і викладачів гуманітарного факультету Українського католицького університету (УКУ) взяла участь у навчально-історичній експедиції на теренах Перемищини, що реалізується в рамках реформованої нещодавно академічної програми з історії УКУ. Протягом цього часу вони займалися впорядкуванням та дослідженням цвинтаря з похованими українцями. Перша організована деканатом гуманітарного факультету експедиція мала як навчальну, пізнавальну, дослідницьку мету, так і практичне завдання – на запрошення і пропозицію Перемишльського відділу Об'єднання українців у Польщі розпочати впорядкування греко-католицького цвинтаря у селі Горайці на Любачівщині. Окрім декількох сотень поховань греко-католиків за 1807–1947 рр., у межах некрополю міститься братська могила замордованих польською армією українців, відкрита у 2010 р. символічна могила полеглим у 1942–1947 рр. українцям Горайця [10]. Завершення реставраційних робіт планується на літо 2015 р.

Важливою складовою частиною програми експедиції було налагодження контактів з українською громадою Надсяння, зокрема, Перемишльським осередком Об'єднання українців і греко-католицькими священиків Перемишльсько-Варшавської архієпархії. Голова осередку Марія Туцька та Стефан Боднар, родина якого походить з Горайця, надали діяльну практичну допомогу в організації експедиції на теренах Любачівщини, ставши, зокрема медіаторами в контактах з місцевою польською державною адміністрацією. Окрім студентів, долучаються до впорядкування українських могил у Польщі і представники влади та громадських організацій прикордоння. Наприклад, депутати Любомльської районної і сільських рад, представники окремих організацій і підприємств 24 квітня 2014 р. впорядкували кладовища в селі Бусьному Холмського повіту [3].

Висновки. Аналіз вищевикладених фактів свідчить про важливість питань узгодження та трактування спільної історії та виявлення і впорядкування місць національної пам'яті в сучасних українсько-польських міждержавних взаєминах. А оскільки українсько-польське порубіжжя історично увібрало в себе увесь складний спектр минувшини, зосереджує величезну кількість спільних історичних та культурних пам'яток, місць національної пам'яті обох народів, то його роль і значення

у міждержавних взаєминах навряд чи може бути переоцінена. Враховуючи останню обставину, Україна та Республіка Польща з особливою пильністю підходять до вирішення питань опіки над місцями національної пам'яті та згладження гострих кутів історичного минулого.

Джерела та література

1. Андрійчук О. Україна – Європа: тести на сумісність / О. Андрійчук. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 205.
2. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи // Українська правда. – 2011. – 28 квіт.
3. Волиняни впорядкували українські могили в Польщі // Волинь Post. – 2014. – 24 квіт.
4. Інформація державної служби туризму і курортів про реалізацію проектів транскордонного співробітництва // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації від 2012 р.
5. Інформація про упорядкування українських місць пам'яті на території Люблінського воєводства Республіки Польща станом на 31.12.2014 р. // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації від 2014 р.
6. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / Знахоренко О. М. ; Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 235 с.
7. Могили у Польщі прибирали студенти-волиняни // Волинь Post. – 2012. – 6 серп.
8. Павлишин А. Українські могили в Польщі / А. Павлишин // Львівська газета. – 2005. – 30 черв. – № 112 (678).
9. Стрільчук Л. В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва : монографія / Л. В. Стрільчук, В. В. Стрільчук. – Луцьк : Волин. старожитності, 2013. – 258 с.
10. Студенти-історики та викладачі взяли участь в навчально-історичній експедиції на Любачівщині [Електронний ресурс] // Новини УКУ 6 серпня 2013 р. – Режим доступу : <http://ucu.edu.ua/news/9875/>
11. Угода про співробітництво між Волинською обласною державною адміністрацією, Волинською обласною радою України та Лодзьким Воєводою і Маршалком Лодзького воєводства Республіки Польща // Поточний архів управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації від 2011 р.
12. Урядова Т. Патріотизм єднає покоління / Т. Урядова // Нове життя. – 2011. – 30 лип. – С. 3.
13. Урядова Т. Стрільці знову побували на Любешівщині / Т. Урядова // Monitor Wołyński. – 2013. – 8 серп. – С. 4.
14. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 2–7.
15. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 9.
16. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 11.
17. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 12–14.
18. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 15–22.
19. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 36.
20. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 66.
21. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 60, 73.
22. AAN w W. Zesól “Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996–2007”. Sygn. 91.
23. Aurzecki A. Cmentarz w Drohobyczu / A. Aurzecki // Kurier Galicyjski. – 2009. – 17–31 marca. – S. 15.
24. Straż Mogił Polskich. List. Wrocław, dn. 15.07.1993 r. // Поточний архів відділення Товариства польської культури в м. Любешів. – 1 с.
25. Strilchuk Ludmyla. Issue of Custody of Places Memory within Modern Polish-Ukrainian Interstate Relations / Ludmyla Strilchuk // British Journal of Science, Education and Culture. – London : London University Press, 2014. – January–June. – No. 1 (5), vol. II. – P. 129–134.